

EUROPEJSKI PRZEGLĄD PRAWA I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH

nr **4** (59) październik-listopad 2021 r. – Warszawa

EUROPEJSKA
WYŻSZA SZKOŁA
PRAWA I ADMINISTRACJI

EUROPEJSKI PRZEGLĄD PRAWA I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH

ISSN-2081-0903

WYDAWCA

**Europejska Wyższa Szkoła
Prawa i Administracji,
Warszawa, ul. Okopowa 59**

KOMITET REDAKCYJNY

Przewodniczący

Jerzy J. Wiatr

Członkowie

Barbara Bajor
Anton Bebler
Waldemar Gontarski
Daria Pajek
Roman Wieruszewski

REDAKCJA

Sekretarz redakcji

Tadeusz T. Nowacki

Redaktor graficzny

Małgorzata Głuszcak-Draczk

ADRES

01-043 Warszawa
ul. Okopowa 59
tel. +48 22 18 24 942

eppism.ewspa.edu.pl

Tekstów niezamówionych redakcja nie zwraca. Zastrzega się możliwość zmiany tytułów i dokonywania skrótów w artykułach. Redakcja nie ponosi odpowiedzialności za treść ogłoszeń.

PRENUMERATA

Informacji udziela dziekan
Europejskiej Wyższej Szkoły
Prawa i Administracji

Od Redakcji

Od obecnego numeru nasz periodyk znajduje się na liście punktowanych czasopism naukowych. Uzyskanie tego statusu traktujemy jako wyraz uznania dla naszej dotychczasowej działalności i zobowiązanie na przyszłość. Jak dotychczas, w numerze zamieszczamy teksty nie tylko pracowników naszej uczelni, ale także ludzi nauki spoza niej. Jak dotychczas, będziemy publikowali zasługujące na to, najwybitniejsze prace studentów i absolwentów EWSPA, których zachęcamy do korzystania z tej możliwości.

Spis treści

Jerzy J. Wiatr, Miejsce marksizmu w rozwoju myśli socjologicznej Zygmunta Baumana.....	5
Iwona Parchimowicz, Artykuł 1 ust. 2 Protokołu nr 30 w sprawie stosowania Karty praw podstawowych a ogólny system warunkowości służący ochronie budżetu Unii Europejskiej.....	12
Małgorzata Urban-Theocharakis, Kierowanie do banków „zaleceń” w trybie art. 138 ustawy Prawo bankowe a zasada proporcjonalności	21
Konrad Zamirski, Status Międzykościelnej Komisji Regulacyjnej w świetle orzecznictwa sądów administracyjnych i Trybunału Konstytucyjnego w Polsce	28
Jakub Spurek, Wybrane aspekty obowiązku alimentacyjnego w odniesieniu do stosunku zobowiązaniowego	37
Julita Stefan, Bezskuteczność klauzul w umowach kredytowych indeksowanych / denominowanych do waluty CHF na podstawie art. 385 ¹ k.c.....	47
Sprawozdanie	
Piotr Nazaruk, Scientific conference’s report on Civil Code as a Source of Commercial Law (Warsaw, 18th May 2019) – sprawozdanie z konferencji naukowej [in English].....	64
Jerzy J. Wiatr, Dictatorship (History. Typologies. Causes and mechanisms. Extrication from dictatorship) [essay in English]	68
Recenzje	
Jerzy Kleer i Konrad Prandecki [red.], Zmieniający się świat a globalizacja (Jerzy J. Wiatr)	77
Grzegorz Piwnicki, Meandry integracji Polski z Unią Europejską w latach 2004-2020 (Jerzy Jaskiernia).....	81

Jerzy J. Wiatr

Miejsce marksizmu w rozwoju myśli socjologicznej Zygmunta Baumana

[The Place of Marxism in the Development of Zygmunt Bauman's Sociological Thought]

Abstract

In his approach to sociology Zygmunt Bauman's (1925-2017) followed the paradigm of "open Marxism" as defined by Julian Hochfeld (1911-1966). The concept implies an unorthodox approach to the theoretical heritage of Karl Marx, open to revisions of the original theses, ready to learn from other currents of sociological thought and from empirical research. In the early (Polish) period of his activities, Bauman used this approach in his study of the British labor movement and in his interpretation of Antonio Gramsci's approach to politics.

Key words: political elites, Antonio Gramsci, Julian Hochfeld, open Marxism, revisionism

Słowa kluczowe: elity polityczne, Antonio Gramsci, Julian Hochfeld, otwarty marksizm, rewizjonizm

W twórczości naukowej Zygmunta Baumana (1925-2017) wyróżnić można trzy – w dużej mierze odrębne – okresy. Pierwszy (polski) to lata między ukończeniem studiów na Uniwersytecie Warszawskim (1954) a usunięciem go z tego uniwersyte-

tu i emigracji (1968). Drugi (brytyjski) to lata 1971-1990, gdy był profesorem Uniwersytetu w Leeds. Wreszcie trzeci (światowy), zapoczątkowany wydaniem jego sławnej książki o Zagładzie (Bauman 1989), a zakończony śmiercią (2017). Z uwagi na

rangę i światowy odbiór jego publikacji powstałych w tym trzecim okresie – wcześniejsze prace Bauman, przede wszystkim powstałe w pierwszym (polskim) okresie jego twórczości, pozostają niejako poza polem głównych zainteresowań komentatorów. Prace te pisane są po polsku i tylko niewielka część z nich została przetłumaczona na szerzej znane języki obce, co także przyczynia się do tego, że są one znacznie mniej znane niż teksty późniejsze, pochodzące zwłaszcza z trzeciego okresu jego twórczości.

Omawiając ten – najmniej poza Polską znany – okres w twórczości Bauman, czynię to z pozycji kogoś, kto nie tylko się z nim przyjaźnił, ale także należał do tego samego kręgu marksistowskich socjologów polityki na Uniwersytecie Warszawskim. Poznaliśmy się w 1952, gdy obaj wstąpiliśmy na dwuletnie studia magisterskie w zakresie filozofii (Bauman po ukończeniu Akademii Nauk Politycznych, a ja po trzyletnich studiach nauk społecznych na Uniwersytecie Warszawskim). Bauman przyszedł na studia jeszcze w mundurze: w wieku 27 lat był wówczas majorem wojsk wewnętrznych i miał za sobą piękną kartę żołnierską, naznaczoną raną odniesioną w bitwie o Kołobrzeg (1945) oraz wojskowymi odznaczeniami. Był wtedy zapalonym komunistą, do czego skłaniało go doświadczenie zarówno antysemickich szykan w przedwojennej Polsce, jak i udziału w wojnie w szeregach polskiego wojska stworzonego w Związku Radzieckim.

Uniwersytet Warszawski w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych był szczególnego rodzaju ośrodkiem naukowym

– kontrastującym z tym, co dominowało wówczas w Związku Radzieckim i co stało się normą w zależnych od tego mocarstwa państwach środkowo-wschodniej Europy. Marksizm – w jego ortodoksyjnej, stalinowskiej postaci – uzyskał wprawdzie pozycję dominującego kierunku ideologicznego, lecz wśród profesorów socjologii (a także pokrewnych dyscyplin) było wielu ludzi o poglądach oryginalnych, dalekich od stalinowskiej ortodoksji.

Dwaj zwłaszcza profesorowie socjologii mieli największy wpływ na ewolucję poglądów Bauman i kilku jego kolegów, do których ja również należałem. Pierwszym z nich był Stanisław Ossowski (1897-1963), bezpartyjny lewicowy intelektualista, który w ciekawy sposób polemizował z oficjalnym marksizmem, nie negując jednak jego intelektualnego znaczenia. Najważniejsza – szeroko znana w świecie – praca Ossowskiego „Struktura klasowa w społecznej świadomości” została wydana w 1957 roku i doczekała się przekładów na Zachodzie (Ossowski 1957). Nie byliśmy uczniami Ossowskiego, ale jego poglądy miały przynajmniej pośredni wpływ na ewolucję umysłową środowiska, do którego obaj należeliśmy.

Znacznie ważniejszy i bardziej bezpośredni był wpływ Juliana Hochfelda (1911-1966). Obaj byliśmy jego asystentami i pisaliśmy prace doktorskie pod jego kierownictwem. To właśnie Hochfeld stał się inicjatorem i mistrzem marksistowskiej szkoły socjologicznej na Uniwersytecie Warszawskim. Jej wyróżnikami było podejmowanie problematyki socjologii polityki i rozwijanie tego, co za Hochfel-

dem nazywaliśmy „otwartym marksizmem” (Hochfeld 1982).

Hochfeld był lewicowym socjalistą i marksistą z przekonania. Po drugiej wojnie światowej był głównym teoretykiem i członkiem władz naczelnych Polskiej Partii Socjalistycznej. Z ruchem socjalistycznym związał się we wczesnej młodości. Jego poglądy polityczne kształtowały się pod silnym wpływem tak zwanego austromarksizmu Maxa Adlera i Ottona Bauera – najważniejszego nurtu teoretycznego na lewym skrzydle ruchu socjalistycznego. Ukończył w 1934 roku studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim. Był także dobrze obeznany z nauką światową, studiował przed wojną (1934–35) w École des Sciences Politiques w Paryżu, znał osobiście wielu europejskich intelektualistów marksistowskich. Swoje rozumienie marksizmu nazywał „otwartym marksizmem”, termin ten zapożyczając od przedwcześnie zmarłego polskiego socjalisty i socjologa Kazimierza Kelles-Krauza (1872–1905). „Otwarty marksizm” w jego rozumieniu tego terminu zakładał gotowość rewizji tych twierdzeń marksizmu, które okazały się błędne lub przestarzałe, gotowość sięgania do dorobku powstałego poza marksizmem i gotowość konfrontowania teorii marksizmu ze zmieniającą się rzeczywistością. To ostatnie oznaczało także prowadzenie badań empirycznych, co powodowało, że szkoła Hochfelda stała się jednym z ważnych ośrodków badań socjologicznych. Początek pracy Hochfelda na Uniwersytecie Warszawskim przypadł na najtrudniejsze lata polskiego stalinizmu, jak przywykliśmy nazywać kilkuletni (1948–1955) okres, gdy pod bezpośrednim naciskiem radzieckim rządząca partia usi-

lowała upodobnić polską wersję budowania socjalizmu do stalinowskiego pierwowzoru. Częścią tej polityki było usunięcie socjologii z programów uniwersyteckich, co jednak – jak często w Polsce – zrobione było niekonsekwentnie. Julian Hochfeld prowadził wtedy seminarium socjologiczne, a pod jego kierownictwem zapoczątkowane zostały – w tym czasie jedyne w bloku radzieckim – empiryczne badania nad świadomością klasy robotniczej, w których brałem udział.

Rok 1956 w istotny sposób zmienił sytuację polityczną w Polsce. Polska odwilż, jak w tym czasie zaczęto nazywać zmiany polityczne po śmierci Stalina, miała znacznie głębszy charakter niż w innych państwach komunistycznych i doprowadziła do istotnej liberalizacji systemu, a także do znaczącego zmniejszenia zależności od radzieckiego mocarstwa. Wydarzenia te uczyniły Polskę najbardziej reformatorskim państwem ówczesnego bloku radzieckiego. Była to, jak pisała amerykańska dziennikarka Flora Lewis, „historia nadziei” (Lewis 1958).

W środowisku studentów i pracowników Uniwersytetu Warszawskiego wydarzenia roku 1956 miały bardzo silny oddźwięk. Uniwersytet był jednym z najbardziej aktywnych ośrodków wspierających reformatorskie skrzydło Komitetu Centralnego, otwarcie opowiadające się przeciw idącej z Moskwy presji na hamowanie liberalizacji. Dla wielu komunistów rok ten był trzęsieniem ziemi. Będąc już wtedy bardzo blisko zaprzyjaźniony z Baumanem, widziałem, jak wstrząsnęła nim prawda o zbrodniach systemu, w który dotychczas szczerze wierzył. Bauman opowiedział się – podobnie jak niemal całe środowisko partyjne uniwersytetu – za zmianami demokratycznymi i przez następne lata

konsekwentnie, choć nie bezkrytycznie popierał stosunkowo liberalny kurs polityczny przyjęty w 1956 roku. Z Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej wystąpił dopiero pod koniec 1967 w proteście przeciw narastającej kampanii antysemickiej. Nasilenie tej kampanii na początku 1968 roku i usunięcie go z Uniwersytetu Warszawskiego decyzją władz państwowych (a nie uniwersyteckich) w marcu 1968 zakończyły polski czas działalności naukowej Baumana.

Ten kilkunastoletni okres przypadł na ważne lata w rozwoju rodzimej socjologii. Ponownie wprowadzona do nauczania uniwersyteckiego – szybko zyskała bardzo silną pozycję światową, co było wynikiem trzech okoliczności: liberalnego klimatu politycznego, wyraźnie różniącemu Polskę od innych państw tego regionu, obecności bardzo dobrze przygotowanej kadry socjologów oraz pojawieniu się ciekawych problemów badawczych związanych z przebudową systemu społecznego i reintegracją społeczeństwa polskiego w powojennych granicach.

W kręgu marksistowskich socjologów skupionych wokół Juliana Hochfelda renesans socjologii oznaczał przede wszystkim wyzwanie intelektualne. Należało na nowo przemyśleć rolę marksizmu jako tego kierunku socjologicznego, z którym byliśmy emocjonalnie i intelektualnie związani. Jednym z pierwszych świadectw rzeczonych przemyśleń był wspólny artykuł, który opublikowaliśmy w głównym piśmie filozoficznym „Myśl Filozoficzna”. W artykule tym sformułowaliśmy program socjologii uwolnionej od dyktatu obowiązującej ideologii,

w którym widzieliśmy źródło „stagnacji i cofania się wiedzy o społeczeństwie zrodzonej pod auspicjami marksizmu” (Wiatr i Bauman 1957, s. 8). Postulowaliśmy tam ponadto rzeczowe podejście do innych niż marksizm kierunków w socjologii, otwarty stosunek do dotychczasowych twierdzeń marksizmu (gotowość do ich krytyki, choć nie ich totalne odrzucenie), a także oparcie polityki „budowania socjalizmu” na fundamencie rzetelnie prowadzonych badań naukowych. Stanowisko to nie było naszym oryginalnym pomysłem, lecz stanowiło wyraz tego, co nasz mistrz Julian Hochfeld nazywał „otwartym marksizmem”. Nasze – z dzisiejszego punktu widzenia oczywiste – postulaty spotkały się z frontalnym atakiem w prasie radzieckiej i bułgarskiej, co zresztą przyczyniło się do ich spopularyzowania w krytycznych wobec oficjalnego marksizmu środowiskach intelektualistów Europy Wschodniej.

Problematyka odnowy marksizmu znalazła wyraz w kolejnych publikacjach Baumana, zwłaszcza w jego monumentalnym „Zarysie marksistowskiej teorii społeczeństwa” (1964). Dzieło to było tylko raz (w 1966) wznowione w Polsce, a jego przekłady ukazały się – już po wyjeździe autora z Polski – w Jugosławii (1969) i we Włoszech (1971).

Jest to najpoważniejsze dzieło Baumana powstałe w polskim okresie jego twórczości. Autor przedstawił całościowy wykład teorii socjologicznej inspirowanej przez marksizm, ale całkowicie wolny od dogmatycznego traktowania tej teorii. W ogólną teorię społeczeństwa wbudował oryginalnie zinterpretowaną marksistowską typologię formacji społeczno-ekonomicznych. Zarazem przedstawił taką interpretację marksistowskiej teorii socjologicznej, w któ-

rej w miejsce determinizmu historycznego pojawia się silnie akcentowane ludzkie działanie. Przeciwwstawił ją „mechanistycznej” wersji marksizmu, kładącej nacisk na niezależne od ludzi prawa historyczne. „Wersja aktywistyczna – pisał – przeciwnie, kładzie nacisk na czynną rolę działań ludzkich, działań świadomych i wolą kierowanych, w określaniu biegu wydarzeń historycznych, na wolę jako na składnik niezbędny konieczności historycznej” (Bauman 1964: 546). Rozróżnienie to ma fundamentalne znaczenie dla rozumienia inspiracji marksistowskiej. W tej bowiem wersji marksizm nie służy jedynie objaśnianiu rzeczywistości, lecz prowadzi do jej zmieniania. Takie rozumienie marksistowskiej socjologii czyniło z niej intelektualną podstawę działania zmierzającego do urzeczywistnienia pewnej aksjologicznej wizji lepszego społeczeństwa.

Nie tylko w literaturze polskiej, ale również w światowej nie ma dzieła o porównywalnym zasięgu tematycznym. We wstępie autor pisze: „Moje poglądy teoretyczne kształtowały się pod wpływem Profesora Juliana Hochfelda, którego inspiracji i krytycyzmowi, rozległym horyzontom intelektualnym i wiecznemu twórczemu niepokojowi zawdzięczam w znacznej mierze ich obecny kształt” (Bauman 1964, s. 9). Nie było to banalne podziękowanie. W relacjach między Hochfeldem i Baumanem zauważyć można w tym czasie interesujący paradoks. To Hochfeld był inspiratorem, pomysłodawcą tego sposobu pojmowania marksizmu, który – właśnie pod jego wpływem –

przyjęliśmy, ale to właśnie Bauman pomysł zbudowania ogólnej teorii socjologicznej inspirowanej myślą marksistowską wcielił w życie.

W połowie lat sześćdziesiątych zainteresowania naukowe Baumana przesunęły się w stronę socjologii kultury, której poświęcił dwie ważne książki (Bauman 1966, Bauman 2017). Druga z tych prac ma swoją historię. Książka znajdowała się w wydawnictwie, gdy jej autor został usunięty z Uniwersytetu Warszawskiego i skłoniony do emigracji. Zrezygnowano wtedy z jej wydania – i przez wiele lat sądzono, że maszynopis został zniszczony. Po jego odnalezieniu w bibliotece Wydziału Filozofii i Socjologii praca została opublikowana, z dopisanym przez autora wstępem. Dwie książki o socjologii kultury stanowią bardzo wartościową interpretację tej sfery życia w świetle marksistowskiej teorii socjologicznej.

W latach sześćdziesiątych Bauman zapoznał się z koncepcjami socjologicznymi Antonia Gramsciego, którego wybór pism ukazał się w Polsce w 1961 roku. Do końca życia pozostawał pod silnym wpływem włoskiego marksisty. Omówił jego prace na początku lat sześćdziesiątych (Bauman 1963) i poświęcił mu wiele uwagi we wspomnianych wyżej książkach poświęconych socjologii kultury. Do Gramsciego wracał Bauman w późniejszych okresach twórczości, między innymi w pracy wydanej wspólnie z Carlem Bordonim (Bauman i Bordoni 2010: 99), a także w artykule o zagrożeniach autorytarnych – napisanym parę tygodni przed śmiercią (Bauman 2017b: 35).

Fascynacja pracami Gramsciego nie była u Baumana czymś przypadkowym lub powierzchownym. Publikacja wybranych

prac Gramsciego w Polsce przypadła na okres intensywnych poszukiwań nowego, wolnego od dogmatycznego skostnienia podejścia do marksizmu. Dla Baumana Gramsci był przede wszystkim inspiracją do poszukiwania aktywistycznej koncepcji dziejów, uwolnionej od historycznego fatalizmu. Sądzę, że żaden polski socjolog nie pozostawał pod tak silnym wpływem włoskiego marksisty, jak Zygmunt Bauman.

„Otwarty marksizm” wpłynął znacząco na sposób, w jaki Bauman interpretował brytyjski ruch robotniczy. Był to temat jego prac doktorskiej i habilitacyjnej (Bauman 1959, 1960). Zwłaszcza druga z tych publikacji stanowi bardzo interesujące połączenie podejścia „klasowego” (inspirowanego marksizmem) i teorii elit, której twórcami byli Vilfredo Pareto i Gaetano Mosca. Publikacja tej drugiej pracy w języku angielskim miała miejsce już w następnym okresie twórczości autora (Bauman 1972) – i spotkała się z wielkim uznaniem socjologów brytyjskich. Podkreślano w tym kontekście wpływ Baumana na ożywienie zainteresowań marksizmem w brytyjskiej socjologii (Kilminster, Varcoe 1966, ss. 4 i 5).

Jedną z ostatnich prac Baumana przed opuszczeniem Polski był artykuł poświęcony aktualności marksizmu, opublikowany w amerykańskim piśmie „Social Research”, które marksizmowi we współczesnej socjologii poświęciło specjalny numer. W tekście tym Bauman podkreśla swój dystans w stosunku do deterministycznie pojmowanej filozofii historii i potrzebę podejmowania przez marksistowską socjologię nowych problemów wynikających z potrzeb współ-

czesności. Jest to swego rodzaju podsumowanie jego interpretacji otwartego marksizmu w socjologii współczesnej.

W późniejszych okresach twórczości Bauman nie zajmował się systematycznie teorią marksizmu i coraz rzadziej powoływał się na teksty jej twórców. Nie odżegnał się jednak nigdy od marksizmu i nie głosił jego zmierzchu, co było tak silnym wątkiem w twórczości Leszka Kołakowskiego – mimo trwających przez wiele lat między nimi przyjaznych stosunków. Bauman wyszedł poza marksizm, stworzył własną oryginalną teorię socjologiczną, ale z marksizmem swej młodości nigdy nie zerwał. Wpływ marksizmu na jego rozumienie socjologii wyrażał się przede wszystkim w silnym akcentowaniu aksjologicznej warstwy marksizmu, kładzeniu nacisku na rolę teorii socjologicznej w pobudzaniu działalności zmierzającej do wyzwolenia człowieka z niesprawiedliwych stosunków społecznych. Był to stały wątek jego twórczości – czyniący z niego jednego z najważniejszych przedstawicieli socjologii zaangażowanej, krytycznej w stosunku do zastanych stosunków społecznych. Marksistowska teoria socjologiczna w jego interpretacji nie ma służyć uzasadnianiu rzekomo nieuchronnych wyroków historii, lecz powinna być intelektualnym narzędziem zmieniania świata w kierunku wyznaczonym przez takie podstawowe wartości, jak wolność i sprawiedliwość społeczna. W tym sensie pierwszy, polski okres jego twórczości nadal stanowić może inspirację dla socjologów wrażliwych na ten specjalny typ zaangażowania ideowego, którego wyrazem przed ponad półwieczem był polski otwarty marksizm.

LITERATURA:

- Bauman Zygmunt (1959), *Socjalizm brytyjski: źródła, filozofia, doktryna polityczna*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Bauman Zygmunt (1960), *Klasa, ruch, elita. Studium socjologiczne dziejów anielskiego ruchu robotniczego*, Warszawa: „Studia Socjologiczno-Polityczne”, cały numer 5
- Bauman Zygmunt (1963), *Antonio Gramsci – czyli socjologia w działaniu*, „Kultura i Społeczeństwo”, vol. 7, nr 1, ss. 19-34
- Bauman Zygmunt (1964), *Zarys marksistowskiej teorii społeczeństwa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Bauman Zygmunt (1966), *Kultura i społeczeństwo. Preliminaria*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Bauman Zygmunt (1967), *Modern Times: Modern Marxism*, „Social Research”, vol. 34, no 3, ss. 399-415; przedruk [w:] Peter Berger, ed., *Marxism and Sociology: Views from Eastern Europe*, New York: Appleton-Century-Crofts 1969, ss. 1-17
- Bauman Zygmunt (1969), *Marksistička teorija društva*, Belgrad: Rad
- Bauman Zygmunt (1971), *Lineamenti di una sociologia marxista*, Roma: Editori Riuniti
- Bauman Zygmunt (1972), *Between Class and Elite: The Evolution of the British Labour Movement. A Sociological Study*, Manchester: Manchester University Press
- Bauman Zygmunt (1989), *Modernity and the Holocaust*, Cambridge: Polity Press & Ithaca NJ: Cornell University Press
- Bauman Zygmunt (2010), *Socjalizm. Utopia w działaniu*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyka Polityczna (oryginał angielski 1976)
- Bauman Zygmunt (2017a), *Szkice z teorii kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
- Bauman Zygmunt (2017b), *Some of the Foremost Challenges to the Status Quo*, „Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa”, nr 2(7), ss. 31-45
- Bauman Zygmunt i Bordoni Carlo (2014), *State of Crisis*, Cambridge: Polity Press
- Hochfeld Julian (1982), *Marksizm – socjologia – socjalizm*, Wybór pism, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [redakcja i wstęp Jerzy J. Wiatr]
- Kilminster Richard, Varcoe Ian (1966), *Introduction: Intellectual Migration and Sociological Insight* [w:] Richard Kilminster & Ian Varcoe, eds. *Culture, Modernity and Revolution. Essays in Honour of Zygmunt Bauman*, London&New York: Routledge, ss. 1-21
- Lewis Flora (1958), *A Case History of Hope: the Story of Poland's Peaceful Revolution*, Garden City: Doubleday
- Ossowski Stanisław (1957), *Struktura klasowa w społecznej świadomości*, Łódź: Ossolineum
- Wiatr Jerzy J. i Bauman Zygmunt (1957), „Marksizm a socjologia współczesna”, *Myśl Filozoficzna*, nr 1(27), ss. 3-23

[Tekst ten ukazał się w tłumaczeniu na włoski pod tytułem „Il ruolo del marxismo nella sviluppo del pensiero sociologico di Zygmunt Bauman” (w:) Zygmunt Bauman – sociologo della modernità, a cura di Carlo Bordoni, Milano-Udine: Mimesis Edizione 2020: 321-329. Po polsku publikowany jest po raz pierwszy].

Cena detal. – 30 zł (z 5% VAT) nr indeksu 388602

